

Cyberspace and its relation to knowledge

Mahdi Abbaszadeh¹ | Zeynab Shokri²

1. Professor, Department of Epistemology and Cognitive Sciences, Research Institute for Islamic Culture and Thought.

E-mail: dr.abbaszadeh@iict.ac.ir

2. Ph.D Student of Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran (corresponding author).

E-mail: zshokri724@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 2025/09/17

Received in revised

form 2025/12/06

Accepted 2025/12/09

Published online

2026/03/23

Keywords:

Cyberspace,

Knowledge, Internet,

Mind, Mindfulness.

ABSTRACT

Today, with the emergence, openness, and expanding development of cyberspace as the lifeworld and the second domain of contemporary human life, as well as the main source of their awareness and knowledge, examining the various dimensions and aspects of this realm—especially its relationship to epistemology—from a philosophical perspective appears necessary and inevitable. In this regard, the present study, while addressing the nature, existence, and components of cyberspace, seeks to present an analysis of the relationship between this space and the concept of knowledge through an analytical-rational method. This research attempts to demonstrate the following points: 1. in the current state of science and technology, and based on realist philosophical foundations, the conception of cyberspace as a cognitive (mindful) subject is excluded. 2. Cyberspace and the Internet are objects of knowledge — that is, the acquired and representational knowables — for contemporary humans. They serve as sources of information and awareness, functioning as tools that enhance the cognitive capacities of human beings. 3. Cyberspace and its contents cannot be considered or explained as a form of knowledge or cognition in themselves, since this domain is not mindful and thus possesses no knowledge or cognition within or from itself. 4. Whether considered a non-epistemic or epistemic agent, cyberspace exerts significant constructive and destructive influences on humans' posterior knowledge.

Cite this article: Abbaszadeh, M.; Shokri, Z. (2026). Cyberspace and its relation to knowledge, *Zehn*, 27 (1), 31-59. <https://doi.org/10.22034/zehn.2025.2071990.2151>

©The Author(s). **Publisher:** Research Institute for Islamic Culture and Thought

DOI: <https://doi.org/10.22034/zehn.2025.2071990.2151>

Extended Abstract

Introduction

With the emergence and ongoing development of cyberspace, this domain has gradually become a second lifeworld for contemporary human beings and one of the most significant arenas of their presence, action, and awareness. Cyberspace is not merely a tool or a neutral medium for data transmission; rather, it constitutes an emergent realm that has fundamentally transformed how we live, communicate, understand the world, and even how we conceive of ourselves. Therefore, examining the various dimensions of this space —particularly its relationship with perception and knowledge— appears to be both a philosophical necessity and an essential task.

The central issue of the present study concerns the nature of the relationship between cyberspace and human knowledge, exploring how this relationship can be understood within the framework of epistemology. More specifically, can cyberspace be regarded as a *subject* -meaning a minded or conscious agent? Or should it be viewed merely as an *object* for human beings? Additionally, can cyberspace, or its contents, be considered a *knowledge itself*? Lastly, does cyberspace function as a significant factor in human processes of knowledge? Addressing these questions requires a philosophical and secondary approach that goes beyond purely technical or sociological analyses and instead undertakes a conceptual and epistemological examination of cyberspace. Thus, achieving a deep understanding of cyberspace, engaging with it rationally, and, in particular, governing and managing it effectively necessitates initially philosophical clarification of its essence, mode of being, defining features, and its relationship to human knowledge.

Research Method

The present study is framed within *philosophy of* (philosophy of cyberspace) approach, and employs an *analytic-rational* method. The research method involves conceptual analysis, philosophical argumentation, and an examination of the epistemological foundations of cyberspace; it does not rely on empirical, statistical, or survey-based methodologies.

Findings

Cyberspace is an emergent concept that combines “space” and “cybernetics”. It refers to a domain of online and offline computer-mediated actions and communications among humans and objects. This space has emerged from both philosophical developments in the concept of space and advancements in digital technology. Therefore, cyberspace is neither merely imaginary nor illusory; rather, it possesses a certain level of reality —a non-physical yet real mode of existence that some Western philosophers refer to

as *digital reality*. As a novel lifeworld for contemporary humanity, cyberspace is characterized by features such as digitality, having a virtual memory and storage, networked and interactive structures, multimediality, fluidity, hypertextuality, globality, and temporal flexibility. These characteristics fundamentally distinguish it from the physical world.

From an epistemological perspective, cyberspace is neither a *subject* nor a *knowledge itself*. Nevertheless, it functions as an *object* and serves as a vital source for accessing information. Acting as an extension of human senses, mind, and memory, cyberspace influences the ways knowledge is acquired. This influence primarily concerns *a posteriori* knowledge and may create new epistemic capacities for human beings. However, if left unregulated, it can also lead to serious epistemological harms.

Conclusion

1. Cyberspace, as the lifeworld of modern human beings, has profoundly influenced their understanding and perception of identity, selfhood, and the material physical world, which in turn forms the foundation of cyberspace or the digital world. It seems to have generated a novel mode of perception and knowledge and even a new epistemic framework for contemporary humanity.
2. Cyberspace, along with the current computers and intelligent machines that comprise its physical and hardware layers, is not a *subject*—neither self-aware nor other-aware—given the present state of science and technology and based on realistic philosophical foundations. Although they are often described as “intelligent”, they lack true mind and perception, and cannot generate knowledge independently of human beings. However, the potential for achieving *strong artificial intelligence* (i.e., genuinely conscious artificial machines, as opposed to mere powerful processors) and machine-mindedness should remain a possibility, as judgments in this regard depend on future advancements in science and technology.
3. Cyberspace and its entities are *objects object* for human beings. Today, cyberspace and its contents are readily accessible to us; we interact with them and become increasingly engaged. Thus, cyberspace and its content are knowable, and the prospect of acquiring knowledge about them is undeniable.
4. The term *knowledge* cannot be properly ascribed to the content of cyberspace itself, because knowledge—according to many Muslim philosophers—represents an accident and a quality of the mind that resides in an immaterial soul. Since cyberspace lacks mindedness, it does not possess knowledge inherently. However, if advanced computers and intelligent machines were to acquire true minds in the strictest sense in

the future, their content could then plausibly be discussed and analyzed as a form of knowledge (both acquired and presential).

5. In terms of the *value of knowledge* (truth), the propositions or beliefs found in cyberspace can be described as either true or false, with true defined as correspondence to objective reality. However, alternative theories of truth —such as coherence, collective consensus, and general acceptability (among websites, users, and communities)— are also widely acknowledged today and, in practice, enjoy far greater support.
6. Regarding the *structure of knowledge* (justification), if the propositions or beliefs found in cyberspace ultimately end to self-evident truths, they can be regarded as justified, aligning with foundationalism. Yet, within cyberspace, other theories of justification, such as coherentism, public credibility and trustworthiness, and testimony (of websites, users, and communities), are also widely endorsed and, indeed, appear to be far more commonly practiced.
7. Whether cyberspace is considered as a non-epistemic or epistemic factor, it seems to haven't certain influence on *a priori* knowledge. However, it can profoundly affect *a posteriori* human knowledge in constructive or destructive manners. In the latter case, one could speak of knowledge that has been undermined or distorted by cyberspace — we term *cyber-distorted knowledge*.

فضای سایبر و نسبت آن با معرفت*

مهدی عباسزاده^۱ | زینب شکری^۲

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «معرفت‌شناسی فضای سایبر» به شماره ۴۰۳۸۳۳۴ است که مورد حمایت بنیاد ملی علم ایران قرار گرفته است.

۱. استاد گروه معرفت‌شناسی و علوم شناختی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. dr.abbaszadeh@iict.ac.ir

۲. دانشجوی دوره دکتری حکمت متعالیه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول). zshokri724@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

امروزه با ظهور، گشودگی و بسط روزافزون فضای سایبر، به‌منزله زیست جهان و عرصه دوم زندگی انسان معاصر و منبع اصلی آگاهی و دانایی او، بررسی ابعاد و وجوه مختلف این عرصه، به‌ویژه نسبت آن با معرفت، در پرتو رهیافت یا رویکردی فلسفی، ضروری و اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. در این راستا پژوهش حاضر، ضمن اشاره به چیستی، هستی و مؤلفه‌های فضای سایبر، با روش تحلیلی-عقلی، درصدد ارائه تصویری از نسبت این فضا با مقوله معرفت است. پژوهش حاضر سعی در اثبات این نکات دارد: ۱. در وضعیت کنونی علم و فناوری و نیز براساس مبانی فلسفی واقع‌گرا، طرح فضای سایبر به‌مثابه فاعل شناسا (ذهن‌مند)، منتفی است؛ ۲. فضای سایبر و اینترنت، متعلق شناخت و معلوم حصولی بشر امروزی بوده و منبع کسب دانش و آگاهی و به‌منزله ابزاری در خدمت توان‌افزایی قوای ادراکی انسان به شمار می‌رود؛ ۳. فضای سایبر و محتوای آن، به‌عنوان قسمی شناخت یا معرفت قابل طرح و تبیین نمی‌باشد؛ چه این‌که این فضا ذهن‌مند نیست که شناخت یا معرفتی در خود و از ناحیه خود داشته باشد و ۴. فضای سایبر - خواه عاملی غیر معرفتی و خواه عاملی معرفتی لحاظ شود - بر معرفت پسین (مات‌آخر) آدمی تأثیرات هم‌سازنده و هم‌مخرب فراوانی می‌گذارد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۶/۲۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۹/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۱۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۱/۰۲

واژگان کلیدی:

فضای سایبر، اینترنت، معرفت، ذهن، ذهن‌مندی.

استناد: قه‌باغی، حسن؛ دانشور نیلو، یوسف (۱۴۰۵). کاستی‌های فرارویدادگی در تبیین نوحاستگی ویژگی‌های ذهنی، ذهن، ۲۷ (۱)، ۳۱-۵۹.

<https://doi.org/10.22034/zehn.2025.2071990.2151>

© نویسندگان. ناشر: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

DOI: <https://doi.org/10.22034/zehn.2025.2071990.2151>

مقدمه

از تعبیر «فلسفه فضای سایبر» (Philosophy of Cyberspace) ممکن است تلقیاتی متفاوت و مختلفی وجود داشته باشند، اما در تلقی ما این تعبیر اجمالاً عبارت است از «مطالعه فرانگَر-عقلانی فضای سایبر برای فهم احکام کلی آن». این مبحث، قسمی از فلسفه مضاف است. اجمالاً می‌توان «فلسفه مضاف» (Philosophy of) را به «مطالعه فرانگَر-عقلانی هر یک از امور و علوم مختلف برای فهم احکام کلی آن‌ها» تعریف کرد.^۱ چنین مطالعه‌ای لزوماً همراه با دید فلسفی است و نیز به هر امر یا علمی از زاویه‌ای بیرون از قلمرو موضوع و مسائل آن امر یا علم می‌نگرد، نه از زاویه‌ای درونی (یعنی از درون امر یا علم مضاف‌الیه). فلسفه مضاف به‌نوبه خود بر دو قسم است: فلسفه مضاف به امور یا مقوله‌ها، مانند فلسفه سیاست، فلسفه زبان، فلسفه ذهن و... و فلسفه مضاف به علوم، مانند فلسفه پزشکی، فلسفه علوم اجتماعی، فلسفه علوم سیاسی و... به فلسفه مضاف و دو قسم آن، به‌ویژه در جهان غرب، به‌نحوی درخور پرداخته شده است، لیکن در کشور ما تاکنون بیشتر به فلسفه مضاف به علوم پرداخته شده است.^۲

روشن است که فلسفه فضای سایبر، قسمی فلسفه مضاف به امور یا مقوله‌هاست که در آن، به امر یا مقوله فضای سایبر پرداخته می‌شود.

فلسفه فضای سایبر می‌تواند مشتمل بر برخی مباحث فرعی، اما مهم از جمله چیستی‌شناسی، مؤلفه‌شناسی، هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی فضای سایبر باشد که در پژوهش حاضر بدان‌ها می‌پردازیم؛ هرچند مباحث فرعی دیگری از جمله ارزش‌شناسی، انسان‌شناسی، روش‌شناسی مطالعات فضای سایبر و مانند این‌ها هم می‌توانند ذیل عنوان فلسفه فضای سایبر جای گیرند که محل بحث کنونی ما نیستند.

به‌نظر می‌رسد برای فهم درست و عمیق فضای سایبر، واکاوی و تحلیل دقیق آن، همچنین مواجهه مناسب و مطلوب انسان با آن و مهم‌تر و کاربردی‌تر از همه مدیریت و حکمرانی آن، لازم است ابتدا با دید فلسفی به آن نگریسته، چیستی، هستی، مؤلفه‌ها و مباحث معرفت‌شناختی آن به‌ویژه نسبت آن با معرفت و شناخت به درستی دریافته شود.

۱. تعریف ما، برگرفته از تعریف فلسفه مضاف، به «دانش مطالعه فرانگَر-عقلانی یک علم یا یک رشته علمی یا یک امر دستگاه‌وارانگاشته حقیقی یا اعتباری، معرفتی یا غیرمعرفتی، برای دستیابی به احکام کلی فرابخشی و بخشی مضاف‌الیه» می‌باشد (رشاد، ۱۳۹۴، ص ۲۷). این تعریف اگرچه قدری دشوار و دیرپاب به‌نظر می‌رسد، اما مجموعاً شرایط یک تعریف دقیق و استوار را داراست.

۲. برای ملاحظه دیگر تعاریف ارائه شده از «فلسفه مضاف» و دو قسم آن و نیز بررسی و نقد آن‌ها، ر.ک: همان، ص ۲۷.

تاکنون آثاری چند مرتبط با موضوع پژوهش حاضر، توسط برخی از محققان کشور به رشته تحریر درآمده‌اند که اهم آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. کتاب *فلسفه فضای مجازی* (عاملی، ۱۳۹۶)، ۲. کتاب *الهیات سایبر: نظریه انسان مجازی و ایمان سیال* (قائمی‌نیا، ۱۴۰۰)، ۳. مقاله «دوگانه معرفت‌شناسی سایبر» (قائمی‌نیا، ۱۴۰۳)، ۴. کتاب *تأملی نظری در ماهیت فضای سایبر* (کیان‌خواه، ۱۴۰۱)، ۵. مقاله «هستی‌شناسی فضای سایبر: ماهیت و مختصات» (عباس‌زاده و شگری، ۱۴۰۲) و ۶. مقاله «اهم مختصات معرفت‌شناختی فضای سایبر» (عباس‌زاده و شگری، ۱۴۰۲) اشاره کرد.

با توجه به این‌که پرسش از امکان طرح فضای سایبر و محتوای آن به منزله فاعل شناسا، متعلق شناخت و خود شناخت یا معرفت (طرح ارکان معرفت) و نیز بررسی مسئله تأثیرگذاری فضای سایبر بر معرف بشری، محور پژوهش حاضر است، از این جهت، تا حد قابل توجهی از مطالعات پیش‌گفته، ممتاز و متمایز است؛ لذا نگاشته حاضر واجد سطحی از نوآوری است.

۳۷

ذهن

فضای سایبر و نسبت آن با معرفت

۱. واژه‌شناسی فضای سایبر

اصطلاح «فضای سایبر» (Cyberspace) که نخستین بار در سال ۱۹۸۱، در رمان علمی-تخیلی ویلیام گیسون به نام *نیورومانسر* (Neoromanser) به کار گرفته شد، مشتق از دو واژه فضا (Space) و سایبرنتیک (Cybernetics) است.

برداشت از واژه «فضا» به منزله جزء نخست این اصطلاح، در طول تاریخ فکری و فلسفی غرب، یکسان نبوده؛ به گونه‌ای که نزد متفکرانی چون رنه دکارت و آیزاک نیوتون، امری عینی و واقعی است (Newton, 1999, p.106; Descartes, 1983, p.89)؛ در مقابل، ایمانوئل کانت، فضا یا مکان را نه امری واقعی، بلکه از مقوله‌های فاهمه و ماحصل کنش خلاقانه ذهن بشر دانست (Kant, 2020, pp.62-64). در این میان، فیزیک‌دانان جدید، خاصه آلبرت اینشتین، فضا و زمان را دو امر نسبی دانسته که اساساً بدون یکدیگر قابل تصور نبوده و به یکدیگر وابسته‌اند (Huggett and others, 2006). امروزه، با پیدایش فضای سایبر و طرح آن به عنوان زیست‌جهان نوپدید انسان معاصر که به موازات جهان فیزیکی در جریان است؛ مفهوم سنتی فضا و مکان، قدری دستخوش تغییر شده؛ به این ترتیب، همگرایی فضا-زمان، فشرده‌گی فضا، و گاه حتی گسست/جدایی مکان از زمان، از رویکردهای نوین به مفهوم فضا و مکان به شمار می‌آیند (عاملی، ۱۳۹۶، ص ۱۳۲). در واقع، از جهت فضا/مکان، «قلمرو الکترونیک [و از جمله فضای سایبر]، دنیایی است که همه جا هست و هیچ جا نیست، اما حتماً آنجایی نیست که بدن‌هایمان هستند» (دریفوس، ۱۳۸۳، ص ۷).

اما واژه «سایبرنتیک» که از ریشه یونانی (Κυβερνήτης) Kybernetes اخذ شده، به معنای والی و سکان‌دار است (Benedict, 1991, p.5) که طبعاً هدایت، رهبری و اداره کردن را به ذهن متبادر می‌سازد.

۲. چیستی‌شناسی فضای سایبر

در باب چیستی یا ماهیت فضای سایبر، باید اذعان داشت این عرصه با نظرداشت رویکردهای متفاوت در واژگان، کارکرد، اجزاء و... قابل تعریف بوده؛ لذا تاکنون تعاریف متعددی از آن توسط متفکران مختلف در جهان ارائه شده، چنان‌که از آن تحت عنوان «جهان برساخته و خیالی»، «قلمرو واقعیت مجازی»، «عرصه پنجم زندگی بشر»، «جهان موازی»، «محیط الکترونیکی» و... نیز یاد شده است (کیان‌خواه، ۱۴۰۰، صص ۲۰-۲۳).

در تعریف این فضا برخی معتقدند، «فضای مجازی [سایبر] به لحاظ ذات و ظرفیت، جهانی است مجازی که دارای محیط واحد، عددی شده، جهانی، غیرمرکزی، تعاملی و به هم پیوسته‌ای است که دارای ماهیت محیطی، زمان، کار و انرژی متمایز از ماهیت جهان فیزیکی است» (عاملی، ۱۳۹۶، ص ۲۳).

در هر حال، فضای سایبر همانا عرصه، عالم، زیست‌جهان و نحوه نوینی از ظهور و سریان وجود - در تاریخ هستی - است که در پرتو رشد و پیشرفت فناوری و لذا دیجیتالی شدن اطلاعات، به دست انسان مدرن، گشوده شده و به‌رغم بنیاد داشتن در جهان مادی و فیزیکی، خود از سنخ ماده نبوده، بلکه اساساً نحوه نوینی از وجود است که واجد هویت و مؤلفه‌های خاص بوده و قوانینی متمایز از قوانین جهان فیزیکی بر آن حاکم است.

در تلقی ما، می‌توان این فضا را به‌نحو اجمالی چنین تعریف کرد: «فضای سایبر، عرصه‌ای است که کنش‌ها و واکنش‌ها، مناسبات و ارتباطات «رایانه‌ای» میان اشخاص و اشیاء به نحو برخط (Online) یا برون‌خط (Offline) در آن شکل می‌گیرند».

۳. هستی‌شناسی فضای سایبر

بر اساس نکات پیش‌گفته، روشن است که فضای سایبر و هستنده‌های موجود در آن، صرفاً خیالی، موهوم و مجازی نبوده، بلکه خود، دارای سطح و مرتبه‌ای از واقعیت هستند. بر این اساس، به نظر می‌رسد که اصطلاح «فضای سایبر»، برای اشاره به این عرصه نوپدید، همچنان مناسب‌تر از تعبیر «فضای مجازی» (Virtual space) است؛ خاصه با نظرداشت این نکته که مراد از «مجاز» در

ترکیب فضای مجازی و اطلاق آن بر هستنده‌های این عرصه، مجاز به معنای مطرح در سنت فکری و فلسفی که اساساً در مقابل «واقعیت» است نبوده، بلکه مجازی در مقابل «امر بالفعل» یعنی چیز یا شیء فعلیت یافته در عالم خارج است، اما ممکن است این دو معنا از مجاز با هم خلط شوند و چنین خلطی ما را به خطا بیندازد.

توضیح این که برخی معتقدند، امر مجازی (Virtual) که مراد از آن امر بالقوه‌ای است که هنوز به فعلیت نرسیده و لذا تحقق عینی ندارد، در مقابل امر بالفعل (Factual) قرار می‌گیرد که از قوه به فعلیت رسیده؛ بنابراین از تحقق عینی برخوردار است. خصیصه اصلی فضای سایبر نیز، همانا «عدم تجسد» این فضا است؛ بدین سان هستنده‌های موجود در این عرصه، از نوعی واقعیت بالقوه یا مجازی برخوردارند؛ در نتیجه، با ظهور و بسط فضای سایبر، امکان تجربه سنخ جدیدی از واقعیت برای انسان فراهم شده است (خندان، ۱۳۸۸ ب، پاورقی ص ۱۷۵-۱۷۶)، اما باید دقت کرد که فعلیت به معنای تحقق عینی، لزوماً معادل با تجسد یا مادی بودن نیست؛ یعنی چیزی (در اینجا فضای سایبر و هستنده‌های موجود در آن) می‌تواند فعلیت داشته باشد، ولی یکسره مادی هم نباشد؛ چنان که موجودات روحانی مثل خدا، فرشتگان، روح و... فعلیت یعنی تحقق عینی دارند، ولی هیچ‌گاه مادی نیستند.

دیوید چالمرز فیلسوف ذهن برجسته معاصر، ضمن بسط نظریه خود با عنوان «دیجیتالیسم مجازی» (Virtual digitalism) تصریح می‌کند که به کاربرد تعبیر واقعیت جعلی و برساخته، به منظور روشن ساختن ماهیت موجودیت‌های مجازی، اساساً نادرست است. او در این راستا از اصطلاح «واقعیت دیجیتالی» بهره برده و بر این باور است که موجودات مجازی و غیرمجازی یا فیزیکی، هر دو به یک اندازه واقعی‌اند؛ اگرچه تفاوت‌های ماهوی و ساختاری آشکاری میان این دو سنخ از وجود برقرار است؛ به گونه‌ای که موجودات فیزیکی، برساخته از اتم و کوارک بوده و ماحصل فرایندهای کوانتومی‌اند و این در حالی است که اُبژه‌های مجازی، از سنخ بیت و اطلاعات بوده و نتیجه فرایندهای دیجیتالی‌اند (Chalmers, 2022, p.30). به بیان دیگر، در پرتو رشد و پیشرفت فناوری و نیز ظهور و بسط فضای سایبر، سنخ دیگری از واقعیت یعنی واقعیت مجازی متولد شده است (Heim, 1993, p.9).

به نظر ما وصف «مجازی» در ترکیب فضای مجازی، نه در مقابل «حقیقی» به معنای واقعی، بلکه صرفاً در مقابل «فیزیکی» به معنای جسمانی قرار دارد. پس فضای مجازی، امری غیرحقیقی یا غیرواقعی نیست، بلکه امری غیرفیزیکی است؛ یعنی از سنخ دیگری غیر از ماده و شئون مادی است، هر چند برآمده از ماده است (و شگفت همین است!). تا حدی همان گونه که در فلسفه، امر مثالی یا امر معقول، غیرحقیقی یا غیرواقعی نیست، بلکه غیرفیزیکی یا غیرمادی است. این یک

اصل فلسفی در سنت اسلامی - و احیاناً سنت عقل‌گرایی غربی - است که «موجود، منحصر در محسوس نیست» (ابن‌سینا، ۱۳۸۱، ص ۲۶۳)، پس موجودات غیر محسوس، یعنی غیر مکانمند و غیر زمانمند نیز وجود دارند و از هستی خاص خود بهره‌مندند.

بنابر نکات پیش‌گفته، به نظر می‌رسد بهره‌گیری از وصف «سایبر» (به جای وصف «مجازی») می‌تواند از این سنخ بدفهمی‌ها ممانعت به عمل آورد.

۴. مؤلفه‌شناسی فضای سایبر

فضای سایبر به‌عنوان عالم سیلیکون‌محور، از مؤلفه‌ها یا ویژگی‌های هستی‌شناختی ویژه‌ای برخوردار بوده که وجه تمایز آن از جهان فیزیکی یا کربن‌محور را تشکیل می‌دهند.

نظر به ماهیت خاص فضای سایبر که همانا رقومی و دیجیتالی بودن آن است، اشیاء و هستندگان این عرصه که اساساً از سنخ اطلاعات (Information) می‌باشند، از هویتی سیال و متغیر برخوردار بوده و با سرعتی بسیار قابل انتقال‌اند؛ به‌دیگر سخن، «تغییر» در جهان دیجیتال، به‌منزله یگانه امر «ثابت» تلقی می‌شود و این امر، خود، ریشه در ماهیت ریاضی و عددی این عرصه دارد (دریفوس، ۱۳۸۳، ص ۱۲).

به‌علاوه، با توجه به تحول بنیادین مفاهیم زمان و به‌ویژه فضا/ مکان در جهان دیجیتال، امکان تجربه سنخ جدیدی از حضور که می‌توان آن را «حضور از راه دور» نامید و نیز برقراری ارتباط و تعامل میان افراد، و رای حدود و ثغور مکانی و جغرافیایی فراهم شده است؛ لذا انسان امروزی رها از بند زمان خطی و مکان فیزیکی، ضمن دسترسی به حجم انبوهی از اطلاعات، قادر به تعامل فرامکانی و فرازمانی با هم‌نوعان خود بوده و در پرتو اتصال به اینترنت، افزون بر بسط و امتداد وجود و حواس و حافظه خود، واقعیت‌های مجازی را در قالب الگویی از بیت (Bit)‌ها تجربه می‌کند (عاملی، ۱۳۹۶، ص ۱۳۳). در واقع، «نوید حقیقی اینترنت، توانایی بودن در چندین مکان به‌طور هم‌زمان، توانایی زندگی کردن به‌طور موازی است» (برتون، ۱۳۸۲، ص ۷۷).

بدین‌سان دیجیتالی‌بودن، بهره‌مندی از حافظه یا ذخیره‌سازی مجازی، شبکه‌ای و تعاملی‌بودن، چندرسانه‌ای‌بودن، سیال‌بودن، فرامتنی‌بودن، جهانی‌بودن، انعطاف‌پذیری زمانی و... از مهم‌ترین مؤلفه‌ها یا ویژگی‌های فضای سایبر هستند (کیان‌خواه، ۱۴۰۱، صص ۲۹-۳۳؛ Heim, 1993, pp.135-152) که در زیر، به شرح اجمالی آن‌ها می‌پردازیم:

۱. بیت، کوچک‌ترین واحد اطلاعات بوده و عبارت است از حضور یا غیاب یک نشانک یعنی یک ۰ یا ۱ (فلوریدی، ۱۳۹۷، ص ۵۰).

- ویژگی «دیجیتالی بودن» همچون خصیصه ذاتی فضای سایبر، در برابر آنالوگ بودن مطرح است که خاصیت بخشی از جهان مادی و فیزیکی بوده و از طبیعتی محدود و محیطی برخوردار است. همچنین وجود آنالوگ عین ماهیت آن بوده و تغییر در این سنخ از موجودات از سنخ سخت افزار و تابع قوانین فیزیک است؛ در مقابل، فضای سایبر که از ماهیت و هویتی دیجیتالی برخوردار است، تابع قوانین ریاضی بوده، لذا از انعطاف جهان ریاضی برخوردار است؛ تغییر در این عرصه از سنخ نرم افزار است و به دلیل همین ویژگی، دستکاری پذیری، شبکه‌ای شدن، قابلیت فشرده‌گی و کوچک شدن، از ویژگی‌های این فضا هستند (عاملی، ۱۳۹۶، ص ۱۳۹).

- «حافظه یا ذخیره‌سازی مجازی» برخلاف حافظه آنالوگ مثلاً حافظه انسان، قادر به ذخیره حجم انبوهی از اطلاعات بوده و واجد ظرفیت همیشه زنده بودن و انباشتی است. در حقیقت، در فضای سایبر یا محیط مجازی، نظر به تحول و دگرگونی مفهوم سنتی زمان در این عرصه، حجم انبوهی از اطلاعات، حضور دائم و فعال داشته، لذا می‌توان در خصوص این حافظه از نوعی جاودانگی سخن گفت (همان، ص ۱۴۰).

- فضای سایبر، اساساً محیطی شبکه‌ای و تعاملی است. اهمیت خصوصیت «شبکه‌ای» و «تعاملی» بودن فضای سایبر به قدری است که برخی برای اشاره به این عرصه نوظهور، از تعبیر فضای شبکه‌ای بهره برده‌اند. در واقع رشد و گسترش روزافزون فناوری و گشودگی عرصه یا جهان سایبر و محوشدن محدودیت‌های مکانی و زمانی، تسریع روند شکل‌گیری اجتماعات مجازی و تجربه سنخ جدیدی از شبکه‌ای شدن و شبکه‌ای بودن را به دنبال داشته و امکان ارتباط فرازمانی و فرامکانی افرادی را فراهم ساخته که در راستای تعامل با یکدیگر، اطلاعات، همچون بنیاد فضای سایبر را تولید کرده و به اشتراک می‌گذارند (همان، ص ۱۴۱).

- مراد از «چند رسانه‌ای بودن»، بهره‌بردن از قالب‌های رسانه‌ای مختلف (مانند تصویر، صدا، پویانمایی، متن و...) و تلفیق آن‌ها با یکدیگر، به غایت انتقال بهتر پیام به کاربران یا خوانندگان صفحات وب (Web) است.

- نظر به ماهیت عددی فضای سایبر و حاکمیت قواعد ریاضی بر آن، این فضا از «سیال بودن» خاصی برخوردار بوده، به گونه‌ای که اطلاعات در آن با سرعت بسیاری قابل انتقال و تغییر است (کیان‌خواه، ۱۴۰۱، ص ۳۰).

- به جهت شیوه نوین طبقه‌بندی اطلاعات در فضای سایبر یعنی اَبر پیوند (Hyperlink)، این فضا از خصوصیت «فرامتنی بودن» برخوردار است؛ به این معنا که کاربران از طریق لینک‌های فعال موجود در هر صفحه، به محض ورود به یک موقعیت یا صفحه خاص، قادر به خروج از آن و ورود به عرصه یا صفحه‌ای دیگرند (همان، ص ۳۱؛ عاملی، ۱۳۹۶، ص ۱۴۷؛ خندان، ۱۳۸۸ الف، ص ۳۰).

- به جهت از میان رفتن معنای سنتی زمان و مکان و فراهم آمدن امکان برقراری تعاملات اجتماعی ورای حدود و ثغور جغرافیایی در فضای سایبر، کاربران آن، فارغ از وجود مرز و حاکمیت ملموس، به صورت بالقوه، به حجم انبوه و وسیع اطلاعات موجود در این عرصه دسترسی می‌یابند و «جهانی‌بودن» را تجربه می‌کنند.

- زمان در فضای سایبر بسیار منعطف بوده، چنان‌که «انعطاف‌پذیری زمانی» از ویژگی‌های مهم این فضا است. در هر دو سنخ ارتباط در فضای سایبر یعنی هم‌زمان و ناهم‌زمان، گویی زمان امتداد یافته یا کش می‌آید (همان، صص ۳۱-۳۲).

به نظر می‌رسد توجه به مؤلفه‌های یادشده که جملگی از تحول بنیادین هستی‌شناسانه در فضای سایبر حکایت دارند، همچنین برای فهم نسبت فضای سایبر با معرفت بشری و تحولات معرفت‌شناختی حاصل از انفتاح این عرصه، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

۵. معرفت‌شناسی فضای سایبر

رشد و پیشرفت تدریجی بشر در علم، منجر به بروز تحول در بینش و آگاهی او نسبت به جهان خارج و نیز ایجاد تحول در فهم او از خویش شده و جایگاه انسان به‌عنوان محور هستی و هستنده‌ای متفکر و ممتاز را به چالش کشیده است؛ چنان‌که لوچیانو فلورییدی فیلسوف اطلاعات، ضمن اشاره به چهار انقلاب علمی مطرح، روند این تغییر و دگرگونی را به‌خوبی به تصویر می‌کشد. از منظر او، انقلاب کپرنیکی و رد زمین-مرکزی را باید نقطه آغاز این تحول و دگرگونی دانست؛ چه در پرتو بسط نظریات نیکلاس کپرنیک، جایگاه انسان به‌عنوان محور و مدار هستی عملاً رنگ می‌بازد. همچنین ظهور چارلز داروین و طرح نظریه تکامل و نفی ثبات انواع^۱ و نیز تجلی آراء زیگموند فروید درباره ناخودآگاه، اندک‌اندک، در مغرب‌زمین، فرضیه انسان به‌مثابه یگانه موجود هوشمند و متفکر کیهان، در هاله‌ای از غبار و ابهام فرو رفت. در این میان، با اختراع نخستین ماشین حساب توسط بلز پاسکال و ابداع دستگاه اعداد باینری (Binary)^۲ از سوی گوتفرد لایبنیتس، بذر انقلاب علمی چهارم یعنی بسط و توسعه علوم رایانه و ظهور و بروز

۱. نگارندگان مقاله حاضر، اعتقادی به نظریه - یا به‌عبارت دقیق‌تر، فرضیه - تکامل ندارند و صرفاً وضعیت جهان غرب را گزارش می‌دهند.

۲. دستگاه اعداد باینری یا دودویی، هر عدد یا شماره را با دو رقم ۰ و ۱ نشان می‌دهد. این نمایش اعداد را نمایش اعداد در مبنا یا پایه دو نیز می‌نامند. اعداد باینری بر مبنای دو نوشته می‌شوند؛ زیرا از دو عدد صفر و یک تشکیل شده‌اند (...). $101=5, 100=4, 11=3, 10=2, 1=1$.

فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی کاشته می‌شود؛ چراکه در این دو نوآوری مهم، امکان انجام عملیات ذهنی محاسبه و تفکر، توسط ابزارهای محاسبه‌گر و بعدها به‌وسیله رایانه‌ها و هوش مصنوعی (AI) فراهم شد و این در حالی است که تا پیش از پیدایش رایانه‌ها و پیشرفت انسان در هوش مصنوعی، تفکر، استدلال و محاسبه، وجه ممیز انسان به‌شمار می‌آمد. به هر روی، با آغاز انقلاب چهارم و ظهور آلن تورینگ^۱ پدر این انقلاب و در نتیجه رشد روزافزون فناوری‌های نوین چون فضای سایبر و اینترنت، تاریخ اندیشه بشری بار دیگر شاهد تحولاتی شگرف در دستگاه و سیستم شناختی (Cognitive) انسان شد؛ چنان‌که قبلاً اختراع خط و کتابت و عبور از فرهنگ شفاهی نیز خود، منجر به بروز تغییرات چشمگیری در فرایند حصول شناخت و قدرت حافظه بشر شده بود (Floridi, 2014, pp.87-96)، با این تفاوت که به تصریح مایکل هایم، فیلسوف فضای سایبر، انسان در عصر اطلاعات، برخلاف ادوار گذشته، به‌دنبال تسخیر حقیقت همچون امری ثابت و تغییرناپذیر نبوده، بلکه فراخور زیستن در عصر «شبییه‌سازی» و «تجارب ساختگی»^۲

ذهن

۱. آلن ماتیسون تورینگ (۱۹۱۲-۱۹۵۴)، ریاضی‌دان، دانشمند رایانه، منطق‌دان، فیلسوف، زیست‌ریاضی‌دان و رمزنگار بریتانیایی بود. تورینگ به‌عنوان پدر علوم رایانه و هوش مصنوعی شناخته شده و مهم‌ترین جایزه علمی رایانه را به افتخار او «جایزه تورینگ» نام نهاده‌اند. شهرت وی به‌دلیل نظریات علمی خاص اوست که اهم آن‌ها عبارت‌اند از: ماشین تورینگ (دستگاهی فرضی است که روی نشان‌های یک قطعه نوار، براساس جدول قوانین، دستکاری انجام می‌دهد. این ماشین با وجود مکانیزم بسیار مقدماتی‌اش، قادر به شبیه‌سازی هر الگوریتم رایانه‌ای و توضیح نحوه عملکرد یک واحد پردازشگر مرکزی است). آزمایش تورینگ یا بازی تقلید (آزمایشی است درباره توانایی یک ماشین برای ارائه رفتارهای هوشمندانه برابر با یا غیرقابل تمایز از رفتارهای یک انسان)، کاهش‌پذیری تورینگ (عمل کاهش‌پذیری در نظریه زبان‌ها و ماشین‌ها، فرایندی است که در آن یک مسئله به مسئله دیگر تبدیل شده، به‌طوری که حل یک مسئله، منجر به حل مسئله دیگر می‌شود) و...

۲. ژان بودریار جامعه‌شناس و نظریه‌پرداز پسامدرن، تفکیک مهمی را مطرح می‌کند: در دوره مدرن، تصاویر و نشانه‌ها واقعیت را بازنمود (REPRESENTATION) می‌کردند، اما در دوره پسامدرن، بازنمودها به‌جای بازنمایی واقعیت، از همدیگر تقلید می‌کنند و به یکدیگر ارجاع می‌دهند، پس جهان ما، جهان وانمود یا شبیه‌سازی (SIMULATION) است؛ به این معنا که بازنمودها، واقعیت را شبیه‌سازی می‌کند. در این دوره، ما واقعیت را نداریم، بلکه شبیه واقعیت را داریم. به تعبیر او، در جهان معاصر، تصویر دیگر یک بازنمایی از واقعیت نیست، بلکه خود به یک واقعیت حاد (HYPERREALITY) بدل شده است که واقعیت را در وانمودگی‌اش تولید می‌کند (BAUDRILLARD, 1983, PP.13-14)؛ بنابراین در فضای سایبر آنچه اکنون ما از واقعیت درک می‌کنیم، صرفاً تصویری شبیه‌سازی شده از واقعیت است که به ما نشان داده می‌شود و بدین‌سان دستگاه ادراکی و معرفتی ما تحت تأثیر قرار می‌گیرد. فی‌المثل در فضای سایبر گاه واقعه‌ای مانند یک جنگ یا کودتا یا شورش چنان شبیه‌سازی می‌شود که مخاطب به این فهم و ادراک می‌رسد که آن واقعه دقیقاً و عیناً به همان نحو که گزارش شده است، رخ داده است، درحالی‌که این وانموده یا شبیه‌سازی آن واقعه یا یک تجربه ساختگی از آن است و نه خود آن، یا دست‌کم به آن نحو که نمایانده می‌شود نیست.

پیوسته در بستری از تغییر و صیوریت مدام در نوسان است (Heim, 1993, pp.7-10). در حقیقت، با ظهور و گسترش فزاینده فضای سایبر (به‌مثابه مولود و نتیجه انقلاب علمی چهارم) و بروز تحولات بنیادین در شیوه اکتساب دانش و معرفت آدمی، تاریخ اندیشه بشر، اکنون شاهد تولد سنخ جدید و بی‌سابقه‌ای از تفکر (نیمی انسان و نیمی ماشین) است (گاردنر، ۱۴۰۰، ص ۳۱)؛ چه با ورود انسان به عصر اطلاعات و زیستن در جامعه اطلاعاتی که برخی آن را اینفوسفر^۱ نامیده‌اند، امکان دسترسی آنی انسان به حجم وسیعی از اطلاعات فراهم شده است؛ همان‌گونه که امروزه، «گوگل دانی» - قسمی دانش که به شکل برخط به دست می‌آید - سریع‌ترین روش دانستن و در واقع، دانستنی و رای محدودیت‌های مکانی است (لینچ، ۱۳۹۸، صص ۲۵-۷۰). در واقع با ظهور و گسترش اینترنت، دیجیتالی‌شدن اطلاعات و وابستگی یا درآمیختن روزافزون وجود، حافظه و هویت انسان با فضای سایبر همچون یک زیست‌جهان برساخته، امکان فراروی معرفت‌شناختی انسان از محدودیت‌های مکانی فراهم شده است: «اگر حافظه من به فضای ابری^۲ وابسته باشد، من کجا به پایان می‌رسم و فضای ابری در کجا آغاز می‌شود؟» (کلی، ۱۴۰۰، ص ۱۴۶).

با نظر داشت امکان انجام رایانش یا محاسبه (Computing) و پردازش (Processing) اطلاعات توسط رایانه‌ها و هوش مصنوعی، آدمی تفکر را عملاً به این دو واگذار کرده و ذهن خود را از امر دشوار رایانش و پردازش انسانی اطلاعات، آزاد ساخته است (Floridi, 2014, pp.87-).

۱. اصطلاح اینفوسفر (INFOSPHERE) - که شاید بتوان آن را به "اطلاعات‌گِره" یا "سپهر اطلاعاتی" ترجمه کرد - واژه‌ای تازه است که از دو جزء INFORMATION (اطلاعات) و SPHERE (گِره/سپهر) تشکیل شده و به محیطی اشاره دارد که اندامگان‌های اطلاعاتی (INFORGS) در آن سکنا دارند. فلوریدی این اصطلاح را در قیاس با بیوسفر یا زیست‌گِره (BIOSPHERE)، یعنی آن بخش یا لایه از کره زمین که در آن حیات وجود دارد، به سپهر یا محیطی اطلاق می‌کند که همه اندامگان‌های اطلاعاتی به همراه خصوصیات، تعاملات، فرایندها و روابط متقابلشان را شامل می‌شود. سپهر اطلاعاتی، قابل قیاس با فضای سایبر و البته اعم از آن است (فلوریدی، ۱۳۹۷، ص ۲۲).

۲. فضای ابری (CLOUD STORAGE)، الگویی از ذخیره‌سازی داده‌های رایانه است که در آن، داده‌های دیجیتال در فضاهایی موسوم به "ابر" ذخیره می‌شوند. این فضا حاصل مجموعه‌ای از میلیون‌ها رایانه است که بدون هیچ مرز مشخصی درهم‌تنیده شده و مانند رایانه‌های بزرگ و واحد کار می‌کنند. فضای ابری، با وجود پنهان‌بودنش، زندگی دیجیتالی ما را پیش می‌برد. وب نیز همان آساند ابری‌یونند شده و فضای ابری همان داده‌های ابری‌یونند شده است. دلیل اصلی قراردادن هر چیزی در فضای ابری، اشتراک‌گذاری بدون کم و کاست داده‌هایش است. به علاوه، ویژگی‌های این فضا همواره به سرعت در حال تکامل است؛ چه اساساً هیچ معماری واحد و یکسانی برای این فضا وجود ندارد. ابزارها و ادوات ورود ما به عرصه سایبر (گوشی همراه، رایانه و...)، در واقع، پنجره‌هایی رو به سوی فضای ابری است (کلی، ۱۴۰۰، صص ۱۴۴-۱۴۵).

96)؛ لذا اینترنت نیز مانند دیگر رسانه‌ها، موجب بسط و گسترش سیستم عصبی و قوای ادراکی انسان شده و به نوعی امتداد وجود، ذهن و حافظه آدمی تلقی می‌شود (Chalmers, 2022, p.16)؛ همان‌طور که پیش از این، فناوری خط و بعدها اختراع دستگاه چاپ نیز امتداد وجود انسان در زمان را موجب شد (لینچ، ۱۳۹۸، ص ۲۵). آن‌گونه که مک‌لوهان به‌گونه‌ای بنیادین خاطرنشان می‌کند: «فناوری‌های جدید، امتداد تازه حواس انسانی محسوب می‌شوند» (مک‌لوهان، ۱۳۷۷، ص ۷) و حواس، به موجب قاعده «من فقد حساً فقد علماً» (آن‌که حسی نداشته باشد، علمی نخواهد داشت) (ارسطو، ۱۳۹۲، ص ۴۴؛ فارابی، ۱۴۰۵، ب، صص ۹۸-۹۹؛ ابن‌سینا، ۱۴۰۵، ص ۲۲۰؛ طوسی، ۱۳۶۱، ص ۳۷۵؛ صدرالمتألهین، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۳۲۷)، مبدأ ادراک بشری هستند.

در حقیقت، با ظهور فضای سایبر، جهان به‌مثابه عرصه حضور انسان که زمینه و اساس آگاهی و دانش او را شکل می‌دهد، دچار تحولی بنیادین شده است (Heim, 1993, p.15). این فضا همچون زیست‌جهان انسان مدرن، بر درک او از هویت و خویشتن خویش و جهان مادی و فیزیکی که در واقع، بنیاد و اساس فضای سایبر یا جهان دیجیتال است نیز تأثیر گذاشته، گویی نحوه نوینی از دانستن و شناخت و حتی دستگاه معرفتی جدیدی برای بشر امروزین پدید آورده است.

فضای سایبر همچنین معیارهای باور، صدق و توجیه، در تعریف غالب و رایج از معرفت در تاریخ فلسفه به «باور صادق موجه» (Justified true belief) را دستخوش دگرگونی کرده است. در واقع، در فضای سایبر، «اطلاعات» به جای «معرفت» می‌نشیند و طبعاً صدق و توجیه - آن‌گونه که پس از این اشاره خواهیم کرد - به‌گونه دیگری مطرح می‌شوند. همچنین اطلاعات در فضای سایبر، براساس توالد ذاتی (روابط ذهنی و روانی)، نه توالد موضوعی (روابط منطقی) پیش می‌رود و گسترش می‌یابد (قائم‌نیا، ۱۴۰۳، ص ۹).

فضای سایبر حتی در فهم انسان از خود نیز تأثیر گذاشته است: «اگر همه چیزهایی که به‌دنبالشان هستیم در فضای ابری است؛ یعنی در جایی است، ولی جایی مشخص ندارد، این نکته چگونگی درک من از خودم را تغییر می‌دهد» (گاردنر، ۱۴۰۰، ص ۱۴۶). در فلسفه اسلامی، علم انسان به ذات (ادراک ذات یا خودآگاهی)، از سنخ علم حضوری است (فارابی، ۱۴۰۵، الف، صص ۵۸ و ۵۹؛ ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ب، صص ۱۳ و ۲۲۵؛ سهروردی، ۱۳۷۵، ص ۱۱۱؛ صدرالمتألهین، ۱۳۶۸، ج ۶، صص ۱۵۵ و ۱۵۶). انسان به ذات خویش، قوای ادراکی خویش، حالات و شئون ذهنی خویش، به‌نحوی واسطه آگاهی دارد و چگونگی این آگاهی - که معمولاً بدون تغییر به‌نظر می‌رسد - در فضای سایبر دستخوش تغییر و تحول پیوسته می‌شود. در فضای

سایبر، نحوه متفاوتی از فهم انسان از خویشتن و قوای ادراکی اش شکل می‌گیرد که تا پیش از انفتاح و بسط این فضا، به گونه‌ای دیگر بود.^۱ این نحوه از علم انسان به خویشتن را شاید بتوان «خودآگاهی سایبری» (Cyber self-consciousness) نام نهاد.

۶. نسبت فضای سایبر و معرفت آدمی

اما مسئله اصلی نوشتار حاضر این است که فضای سایبر چه نسبتی با «معرفت» (Knowledge) دارد؟

در اصطلاح معرفت‌شناختی، مراد از معرفت یا به تعبیر فلاسفه اسلامی «علم»، همان شناخت، آگاهی و دانستن به نحو مطلق است (مصباح یزدی، ۱۳۶۶، ص ۱۳۶)؛ بنابراین شناخت انسان از خویشتن خویش و آنچه در درونش می‌گذرد، یک درخت خارجی، قواعد ریاضی، علوم مختلف و... همگی می‌توانند معرفت تلقی شوند. معرفت یا علم به حضوری و حصولی تقسیم می‌شود؛ اجمالاً علم حضوری آن است که معلوم خودش نزد عالم (انسان) حاضر است، اما در علم حصولی علم انسان به معلوم با وساطت صورت ذهنی است (صدرالمتألهین، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۵۵).

همچنین در دانش معرفت‌شناسی (Epistemology)، ارکان اصلی معرفت یا علم بر سه قسم‌اند: فاعل شناسا (عالم)، متعلق شناخت (معلوم) و خود شناخت (علم) (عباسزاده، ۱۴۰۲، ب، ص ۳۷).

براساس این تعریف و تقسیم‌بندی معرفت، اکنون می‌توان مسئله اصلی نوشتار حاضر را به چهار پرسش فرعی تحلیل کرد:

۱. آیا فضای سایبر، همانند نفس یا ذهن انسان، فاعل شناسا یا سوژه (Subject) یعنی شناسنده است و می‌تواند خود و اشیاء دیگر را بشناسد؟

۲. آیا فضای سایبر همانند اشیاء و امور خارجی، قسمی متعلق شناخت یا امری شناخته شده (Object) برای ما است؟ و در صورتی که پاسخ مثبت است، نحوه شناخت ما از آن چگونه است؟

---

۱. تا پیش از فضای سایبر، انسان خود را به‌عنوان فاعل شناسای مستقل و بی‌نیاز از غیر تلقی می‌کرد که قوای ادراکی اش از قبیل حاسه، متخیله، عاقله و... را در شناخت موجودات به کار می‌گیرد، اما در فضای سایبر، ذهن انسان استقلال خود را تا حدی از دست می‌دهد و در شناخت موجودات، خود را وابسته به این فضا و اجزاء و فروع آن به‌ویژه اینترنت می‌بیند. حس نیز صرفاً در درون انسان خلاصه نمی‌شود، بلکه - چنان‌که پیش‌تر اشاره شد - فضای سایبر و اینترنت، امتداد حس انسان می‌شود.

۳. آیا فضای سایبر اساساً خود شناخت یا نحوه‌ای از ادراک (Perception) است؟
۴. آیا فضای سایبر - خواه عاملی غیر معرفتی و خواه عاملی معرفتی لحاظ شود - بر معرفت آدمی تأثیرگذار است؟
در ادامه نوشتار حاضر، می‌کوشیم به پرسش‌های فوق پاسخ دهیم.

۶-۱. فضای سایبر به مثابه فاعل شناسا

طرح فضای سایبر به مثابه فاعل شناسا (ذهن‌مند)، در وضعیت کنونی علم و فناوری، منتفی است. هرچند - همان‌گونه که اشاره شد - فضای سایبر و به‌ویژه اینترنت همانند دیگر رسانه‌ها، موجب بسط و گسترش سیستم عصبی و قوای ادراکی انسان شده و به‌نوعی امتداد وجود، ذهن و حافظه آدمی تلقی می‌شود، اما امتداد ذهن آدمی بودن فضای سایبر و اینترنت، غیر از ذهن‌مندی خود این فضا است.

۴۷

ذهن

فضای سایبر و نسبت آن با معرفت

همچنین براساس مبانی و یافته‌ها فلسفه واقع‌گرا، نظیر فلسفه اسلامی، شناخت و ادراک همانا فعلِ نفسِ مجرد از ماده است، نه بدن. شناخت و ادراک حتی فعل قوا و ابزارهای ادراکی نفس نیز نمی‌باشد، بلکه این قوا و ابزارها صرفاً مُعد و واسطه دستیابی نفس مجرد به ادراک اشیاء هستند (فارابی، ۲۰۰۸، ص ۷۵؛ سهروردی، ۱۳۷۵، ص ۲۳۴؛ صدرالمُتألهین، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۲۲۱). از این منظر، نه‌تنها فضای سایبر، بلکه رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند کنونی که جملگی مادی هستند و لایه فیزیکی و سخت‌افزاری فضای سایبر را تشکیل می‌دهند، نمی‌توانند فاعل شناسا یا شناسنده - خودآگاه و دیگرآگاه - به‌معنای واقعی کلمه باشند و همانند انسان «ذهن‌مند» تلقی شوند.

باین حال در مورد هوش مصنوعی، که ممکن است روزی نقش جدی‌تری در فضای سایبر ایفا کند، وضعیت قدری پیچیده‌تر است. توضیح این‌که امروزه دانشی به‌نام «هوش مصنوعی» (AI) پدید آمده که درصدد تولید ماشین‌هایی است که همانند ذهن یا مغز انسان توانایی آگاهی و ادراک را داشته باشند. معمولاً دو قسم هوش مصنوعی متصور است: ضعیف و قوی (البته شاید هوش مصنوعی متوسط هم قابل تصور باشد که وضعیتی میانه هوش مصنوعی ضعیف و قوی دارد). رایانه‌های کنونی می‌توانند محاسباتی بسیار پیچیده‌تر از ذهن یا مغز انسان را انجام دهند و اگرچه می‌توان آن‌ها را مسامحتاً «هوشمند» (Intelligent) تلقی کرد (هوش مصنوعی ضعیف)، اما هنوز از آگاهی و ادراک به‌معنای دقیق کلمه - آن‌گونه که در انسان رخ می‌دهد - فاصله دارند (هوش مصنوعی قوی)^۱ (Searle, 1980, p. 417).

۱. شایان توجه است که امروزه طرح و بسط مدل‌های زبانی بزرگ مانند GPT 3, GPT 4 و... که به‌عنوان هوش مصنوعی مولد (Generative AI) مطرح بوده و با الهام از معماری خاص مغز زیستی انسان و عملکرد نورون‌های

روشن است که اگر ماشین‌هایی تولید شوند که همانند آدمی توانایی آگاهی و ادراک داشته باشند، در این صورت می‌توان تصور کرد که فاعل‌هایی شناسا داشته باشیم که با قطع نظر از داده‌ها و اطلاعاتی که انسان در اختیار آنان قرار می‌دهد، معلومات خاصی را - همانند آنچه در ذهن و فکر انسان وجود دارد - تولید کنند.

باین حال برخی از قائلان به هوش مصنوعی قوی بر این باورند که اگر در آینده، رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند پیشرفته، دارای سطحی فراتر از ماده شود، این سطح جدید - همانند نفس مجرد انسان که فراتر از بدن است - دارای آگاهی و لذا فاعل شناسا قلمداد خواهد شد. باید بگوییم که این یک فرض است و اگر روزی این فرض تحقق پیدا کند، در این صورت، می‌توان حکم کرد که رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند پیشرفته نیز فاعل شناسا و ذهن‌مند خواهند شد.

در همین راستا، پرسش دیگری نیز قابل طرح است. اگر روزی رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند تبدیل به فاعل شناسا یا شناسنده شود، آیا خودشان مجهز به قوا و ابزارهای ادراکی خاصی خواهند

آن ساخته شده‌اند، موجب شده است تا برخی پژوهشگران، ضمن اخذ رهیافت یا رویکردی «پدیدارشناسانه» به فناوری‌های مدرن (روبات‌ها و نیز چت‌بات‌هایی نظیر چت جی‌پی‌تی) و با اشاره به ماهیت و سرشت تعاملی آن‌ها، از تعبیر «شبه‌دیگری» (Pseudo-others) برای اشاره به این فناوری‌ها استفاده کنند. توضیح این‌که، در پدیدارشناسی، تجربه یک موجود به منزله دیگری ذهن‌مند، در سه سطح شناختی: سطح «آن» (تجربه مستقیم یک موجود، همچون هستنده‌ای ذهن‌مند)؛ سطح «چه» (تعیین وضعیت ذهنی خاصی که دیگری واجد آن است، مانند حالت ذهنی درد، لذت و...) و سطح «چرا» (استدلال در خصوص حالت ذهنی گذشته و آینده دیگری) رخ می‌دهد. سطح اول (آن)، یعنی درک یک موجود همچون هستنده‌ای ذهن‌مند، امری پیش‌تأملی/پیش‌شناختی بوده و صرفاً در پرتو تجربه محض و ارتباط و کنش هماهنگ و فعال عامل انسانی با دیگری شکل می‌گیرد. در مقابل، دو سطح دیگر (چه و چرا)، شناختی و استدلالی‌اند. مدل‌های زبانی بزرگ، در سطح اول، صرفاً شیء و ابزار دسترسی به حجم انبوهی از اطلاعات نبوده، بلکه در معنایی خاص، متجسد و بدن‌مند و حالتی میانه سوژه ذهن‌مند یا دیگری کامل و شیء صرف هستند، پس شبه‌دیگری تلقی می‌شوند؛ زیرا این مدل‌ها که شبکه‌های عصبی مصنوعی آموزش داده شده‌ای هستند که واژه‌ها و جمله‌های ورودی را پردازش کرده و سپس واژه‌ها و جمله‌های بعدی را به صورت احتمالاتی پیش‌بینی و تولید می‌کنند، ارتباطی پویا، هماهنگ، فعال و تا حدی پیش‌بینی‌ناپذیر با کاربران خود دارند؛ آن‌گونه که ساختار گفت‌وگو میان این مدل‌ها و کاربر، از طریق تعامل و همکاری موقعیت‌مند، تن‌مند و زمان‌مند سیستم مولد و کاربر، به صورت لحظه‌به‌لحظه شکل می‌گیرد؛ بنابراین مدل‌های زبانی بزرگ صرفاً شیء یا ابزار نبوده، بلکه در کنار کاربر انسانی، جزء مقوم یک گفت‌وگو بوده و در تجربه کاربر، به مثابه شبه‌دیگری، نه دیگری کامل، تجربه یا احساس می‌شوند؛ هرچند این مدل‌ها به هنگام تأمل و تحلیل کاربران، در سطوح دوم و سوم، به مثابه فناوری و ابزار یا شیء محض درک می‌شوند. باورمندان به این دیدگاه، برای تأیید مدعای خود، مبنی بر آشکارگی فناوری‌هایی مانند چت‌بات‌ها به منزله شبه‌دیگری در تجربه کاربران، به شواهد علمی نظیر نتایج آزمایش‌ها نیز استناد می‌جویند (Safdari, 2025, pp.278-292).

بود؟ به نظر می‌رسد در این صورت، همان‌گونه که نفس یا ذهن انسان مجهز به قوای ادراکی مانند حس، خیال و عقل و نیز دارای ابزارهای ادراکی مانند چشم، گوش، بینی و... است، رایانه‌ها نیز به قوا و ابزارهای ادراکی مشابهی تجهیز خواهد شد؛ بدین معنا که همانند انسان‌ها چیزها را با ابزارهای ادراکی خاصی حس خواهد کرد، به تخیل خواهد پرداخت و تعقل خواهد کرد.

بنابر آنچه بیان شد، در اینجا باید میان دو شأن یا حیثیت عملکردی برای رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند تمایز قائل شد: شأن رایانش و پردازش اطلاعات و شأن تولید معرفت. در واقع پرسش این است که آیا رایانه‌ها پردازشگر اطلاعات هستند یا تولید معلومات نیز می‌کنند؟ اشاره شد، رایانه‌های کنونی صرفاً پردازشگر اطلاعات‌اند، هرچند پردازشگرهایی گاه بسیار بسیار قوی‌تر از ذهن یا مغز انسان، اما خود هنوز مولّد یا ایجادکننده معلومات نشده‌اند. باز هم روشن است که پردازش اطلاعات، منجر به برون‌دادهای اطلاعاتی خاصی می‌شود؛ یعنی رایانه‌ها از پردازش اطلاعات قبلی، اطلاعات جدیدی به دست می‌دهند، اما این را نیز نمی‌توان تولید معلومات به معنای دقیق دانست، یعنی نمی‌توان شأن «استقلالی» برای آن در نظر گرفت، اگرچه شأن «آلی» (به مثابه ابزاری در خدمت توان‌افزایی قوای ادراکی انسان) برای آن متصور است.

در اینجا پرسش معرفت‌شناختی دیگری نیز رخ می‌نماید و آن این‌که آیا فضای سایبر برای انسان صرفاً منبع معرفت است یا ابزار معرفت؟ «منبع معرفت» به امری اطلاق می‌شود که انسان تحت شرایطی می‌تواند اطلاعات یا معلوماتی را از ناحیه آن دریافت دارد، مانند فطرت، تاریخ، متون مقدس، آموزگار، گواهی دیگران و... اما «ابزار معرفت»، قوه یا نیروی در انسان است که می‌تواند اطلاعات یا معلوماتی را تولید کند؛ مانند حس، خیال و عقل (عباس‌زاده، ۱۴۰۲ ب، ص ۵۱).

به نظر می‌رسد فضای سایبر امروزه یک منبع معرفت بسیار مهم است؛ چه انسان همواره و به‌طور روزمره و فزاینده، اطلاعات و معلومات متکثر و مختلف (صادق یا کاذب/ موجه یا ناموجه) را از ناحیه آن دریافت می‌دارد. صداها، تصاویر، فیلم‌ها، بازی‌ها و دیگر قالب‌های موجود به وجود سایبری، همگی اجزاء این منبع معرفتی مهم هستند، اما روشن است که فضای سایبر یک ابزار معرفت در انسان همانند حس، خیال و عقل نمی‌باشد. باین حال - همان‌گونه که در بالا و نیز پیشتر اشاره شد - این فضا به مثابه ابزاری در خدمت توان‌افزایی قوای ادراکی انسان قابل لحاظ است. فضای سایبر و اینترنت امروزه امتداد حواس و حتی ذهن آدمی است. به یک معنا، حواس و ذهن انسان، چندان هم «درون‌بوده» یا «درون‌باشنده» نیستند، بلکه به بیرون از انسان امتداد می‌یابند؛ چه انسان امروزی با اینترنت و به‌وسیله آن، چیزهای دیگری غیر از محسوسات عادی را حس می‌کند و در باب آن‌ها می‌اندیشد.

۶-۲. فضای سایبر به مثابه متعلق شناخت

فضای سایبر همانند دیگر امور و اشیاء خارجی، قطعاً برای ما به مثابه متعلق شناخت یا شناخته شده تلقی می‌شود. همان‌گونه که ما به اشیاء خارجی مانند یک درخت، علم و آگاهی داریم، به فضای سایبر و محتوای موجود در آن نیز علم و آگاهی داریم.

امروزه فضای سایبر و محتوای آن در پیش روی ما قرار گرفته، ما با آن مواجهیم و به‌نحو روزافزون با آن درگیر شده‌ایم. هرکدام از ما ممکن است تعریف و ترسیمی از فضای سایبر و هستندهای موجود در آن در ذهن خویش داشته باشیم که ممکن است کمابیش دقیق یا غیردقیق باشد، اما دست‌کم فهم اجمالی و اولیه‌ای از آن در اختیار داریم؛ به تعبیر منطقیون قدیم، علم حصولی به آن داریم؛ یعنی تصور یا مفهومی از آن در ذهن ما نقش بسته است (ابن‌سینا، ۱۳۷۹، صص ۱۱۲-۱۱۳؛ طوسی، ۱۴۰۸، ص ۵۰)؛ بنابراین فضای سایبر و محتوای آن، برای ما قابل شناخت است و امکان شناختن آن وجود دارد.

البته بسیار لازم است که فهم خودمان را به‌گونه‌ای روشمند نسبت به این پدیده نسبتاً نوظهور ارتقا دهیم و قواعد آن را دقیقاً یاد بگیریم (سواد فضای مجازی) تا بتوانیم به شایستگی از امکانات و ظرفیت‌های آن در عرصه‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی بهره‌گیری کنیم.

شایان ذکر است، در خصوص نحوه تعامل و مواجهه کاربران با فضای سایبر، با تکیه بر مباحث مطرح در پدیدارشناسی، دو سنخ یا گونه معرفت‌سایبری، معرفت دم‌دستی (At hand) و معرفت فرادستی (Ready-to-handness) قابل طرح است.

در معرفت دم‌دستی، کاربر به‌مثابه ساکن و بومی فضای سایبر، ارتباطی زنده با این فضا داشته و ابژه‌های آن در کانون التفات و توجه او قرار گرفته، چنان‌که در پرتو حضور و التفات وجودی کاربر و در راستای تعامل و ارتباط او با این عرصه، به‌گونه‌ای خاص برای او پدیدار شده و به‌مثابه امری مهم در نگاه کاربر جلوه می‌کنند. در این حالت، کاربر در دریای وسیعی از جریان سیال اطلاعات، غرق بوده و فارغ از صحت و درستی (صدق) اشکال متعدد و مختلف اطلاعات (فیلم، صدا، تصویر و...) انتشار یافته در بستر فضای سایبر و شبکه‌های ارتباطی و اطلاعاتی (ابژه‌های سایبری)، رها از قیدوبند استدلال عقلی و شوق به معرفت یقینی، به‌نحو غیراستدلالی و صرفاً اقتناعی، قابل و پذیرنده اطلاعات بوده و غالباً صرف پردازش اطلاعات را معرفت می‌پندارد. در مقابل، در معرفت فرادستی، فضای سایبر و اطلاعات موجود در آن، به‌مثابه ابژه و متعلق پژوهش، مورد ارجاع و استناد کاربر متخصص است. در این سنخ خاص از معرفت، کاربر، با تکیه بر تخصص و دانش خود، صحت و درستی (صدق) اطلاعات موجود در بستر فضای مجازی را مورد بررسی و سنجش

قرار می‌دهد. گفتنی است که معرفت دم‌دستی و فرادستی، به‌رغم اشتراک در خصیصه شبکه‌ای بودن و تکثر معرفتی، هر یک واجد مختصات معرفت‌شناختی مختص به خویش‌اند (قائم‌نیا، ۱۴۰۳، صص ۷-۴۲)؛ آن‌گونه که می‌توان جایگزینی اطلاعات به‌جای معرفت، ساختار انسجام‌گرایانه/ آشوبناک، تمثیلی/ غیراستدلالی/ اقناعی بودن، پذیرشی بودن، عدم معیارمندی، آشفتگی منابع، آبشارخیزی، درونی شدن معرفت و نسبت‌گرایی را از مؤلفه‌های معرفت‌شناختی معرفت دم‌دستی به‌شمار آورد. همچنین معرفت-محور بودن، مبنای‌گرایی، شاهدمحور/ استدلالی بودن، مبتنی بر مدل‌سازی بودن و داشتن منابع موثق، از جمله مؤلفه‌های معرفت‌شناختی معرفت فرادستی محسوب می‌شوند (همان، ص ۴۳).

۶-۳. فضای سایبر به‌مثابه قسمی شناخت

۵۱ فضای سایبر و محتوای آن، در وضعیت کنونی علم و فناوری، نمی‌تواند خود شناخت یا نحوه‌ای از شناخت تلقی شود؛ چه این‌که اساساً این فضا - همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد - ذهن‌مند نیست که شناخت یا معرفتی در خود و از ناحیه خود داشته باشد، همانند شناخت یا معرفت در نفس یا ذهن انسان.

همچنین براساس مبانی فلسفه واقع‌گرا از جمله فلسفه اسلامی، شناخت یا معرفت یا علم، حقیقت یا وجود خاصی در نفس یا ذهن انسان است. به تعبیر برخی از فلاسفه اسلامی، علم یک «کیف نفسانی» است؛ یعنی یک عرض از سنخ کیف (یکی از اعراض نه‌گانه ارسطویی) است برای نفس مجرد به‌مثابه جوهر (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف، صص ۱۴۶-۱۴۷) و البته فضای سایبر و محتوای آن این‌گونه نیست.

اما اگر در آینده، رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند پیشرفته که لایه فیزیکی و سخت‌افزاری فضای سایبر را تشکیل می‌دهند، واجد «ذهن» (Mind) به‌معنای دقیق آن شوند (هوش مصنوعی قوی)، چطور؟ ظاهراً در این صورت می‌توان محتوای این رایانه‌ها را شناخت و معرفت یا نحوه‌ای از شناخت و معرفت قلمداد کرد. چنین شناخت و معرفتی همانند علم بشری طبعاً می‌تواند هم حضوری باشد و هم حصولی؛ یعنی رایانه هم به خودش علم حضوری داشته باشد و هم به دیگر چیزها علم حصولی پیدا کند.

همچنین شناخت یا علم حصولی در انسان، یا صادق است و یا کاذب. باور حصولی انسان آنگاه صادق است که به تعبیر فلاسفه عقل‌گرا و واقع‌مندانگار، با واقعیت خارجی و عینی «مطابقت» (Correspondence) داشته باشد و اگر چنین مطابقتی در میان نباشد، کاذب خواهد بود (مطهری، ۱۴۰۱، صص ۱۳۵-۱۳۶). در این صورت، گزاره‌ها یا باورهای موجود در فضای

سایبر، می‌توانند به وصف صدق یا کذب متصف شوند و اگر با واقعیت عینی مطابقت داشته باشند، صادق خواهند بود، اما در باب صدق باورها در فضای سایبر، امروزه نظریه‌های دیگری از جمله «انسجام‌گرایی»، «اتفاق نظر جمعی» و «مقبولیت عام» (سایت‌ها، کاربران و...) نیز به‌نحو جدی مطرح‌اند و بلکه طرفداران بسیار بیشتری دارند (لینچ، ۱۳۹۸، صص ۲۵۶ و ۲۵۷)؛ هرچند این نظریه‌ها قدری از واقع‌گرایی فاصله دارند؛ زیرا ممکن است محتوای موجود در فضای سایبر و اینترنت با هم در انسجام و هماهنگی باشند یا حتی جمع‌کثیری بر آن‌ها متفق‌الرأی باشند و از مقبولیت نسبتاً عمومی هم برخوردار باشند، اما لزوماً و دقیقاً مطابقتی با واقعیت عینی نداشته باشند و لذا نتوانند به اندازه نظریه مطابقت، «ارزش معرفت» (صدق/Truth) در این فضا را توضیح دهند.

از این گذشته، شناخت یا علم حصولی در انسان، باید موجه هم باشد تا معرفت تلقی شود. فلاسفه عقل‌گرا معمولاً توجیه باورهای حصولی را از طریق «مبنایگرایی» (Foundationalism) می‌دانند؛ یعنی بازگشت باورها به گزاره‌های بدیهی آن‌ها را توجیه می‌کند (آئودی، ۱۴۰۱، صص ۳۸۰-۳۸۳؛ فارابی، ۱۴۰۸، ص ۱۴۵). در این صورت، اگر گزاره‌ها یا باورهای موجود در فضای سایبر، در تحلیل نهایی، به گزاره‌های بدیهی منتهی شوند، به وصف «موجه» متصف می‌گردند، اما در باب توجیه باورها در فضای سایبر و اینترنت، نظریه‌های دیگری از جمله «انسجام‌گرایی»، «وثاقت و اعتبار عمومی» و «گواهی دیگران» (سایت‌ها، کاربران و...) نیز مطرح‌اند و بلکه از مقبولیت بسیار بیشتری هم برخوردارند (لینچ، ۱۳۹۸، صص ۲۳۶-۲۶۴)؛ هرچند این نظریه‌ها شاید نتوانند به اندازه مبنایگرایی، «ساختار معرفت» (توجیه/Justification) در این فضا را توضیح دهند.

شایان ذکر است، از دیدگاه برخی متفکران، ساختار معرفت در فضای سایبر - خاصه در معرفت دم‌دستی - «آشوبناک» است (نه مبنایگرایانه یا انسجام‌گرایانه). به بیان دیگر، معرفت در فضای سایبر، نظر به امکان شکل‌گیری مجموعه‌ای از باورها یا ایده‌های ناسازگار (و فاقد انسجام با یکدیگر) برای یک کاربر یا جمعی از کاربران، واجد ساختاری نامتعارف بوده؛ از این‌رو، به یاری نظریه‌های مطرح در معرفت‌شناسی معاصر قابل تحلیل نیست؛ زیرا اطلاعات در این عرصه، فاقد تعیین‌بوده و قابل پیش‌بینی (درخصوص جهت و سمت‌وسویی که اطلاعات در آن پیش می‌روند) نیستند. بدین‌سان کاربران فضای سایبر، در جهانی آکنده از بی‌نظمی‌های شناختی که تا حدودی معلول و نتیجه مشارکت و تعامل کاربران متعدد و متنوع با این عرصه نوظهور است، به‌سر می‌برند (قائم‌نیا، ۱۴۰۳، صص ۱۹-۲۰).

از این سه پرسش و پاسخ‌های ممکن دیگر به آن‌ها می‌گذریم؛ چه بسیاری از این پرسش‌ها

صرفاً با پیشرفت‌های بعدی در زمینه علوم شناختی (Cognitive sciences) پاسخ‌های دقیق‌تری پیدا می‌کنند؛ علمی که به‌نحو بینارشته‌ای به مطالعه ذهن یا مغز انسان و عملکردهای مرتبط به آن از قبیل ادراک، تفکر، استدلال، حافظه، احساس و... می‌پردازند و دانش‌های مختلفی از جمله فلسفه ذهن، روان‌شناسی شناختی، عصب‌شناسی شناختی، زبان‌شناسی شناختی، انسان‌شناسی شناختی، علوم رایانه و هوش مصنوعی را دربرمی‌گیرند (عباس‌زاده، ۱۴۰۲ الف، ص ۲۴۷). به‌ویژه پیشرفت‌های بعدی در دو علم اخیر یعنی علوم رایانه و هوش مصنوعی در پاسخ به پرسش‌های ما نقش کلیدی خواهند داشت.

۶-۴. تأثیر فضای سایبر بر شناخت انسان

اما یک پرسش مهم دیگر، مربوط به مبحثی فرعی، اما مهم در دانش معرفت‌شناسی است که از آن به «تأثیر عوامل غیر معرفتی بر معرفت» تعبیر می‌شود (اکبرزاده، ۱۳۹۰، صص ۴۷-۴۸؛ عباس‌زاده، ۱۴۰۲ ب، ص ۶۴).

عوامل غیر معرفتی مؤثر بر معرفت، از جهت نسبتی که با انسان دارند، به دو دسته درونی و بیرونی تقسیم می‌شوند. عوامل درونی یا انفسی، با عالم درون انسان در ارتباط‌اند و عوامل بیرونی یا آفاقی، با جهان خارج از انسان. اعمال و کنش‌های فردی (اعم از خیر و شر، گناه و ثواب و...)، اخلاق فردی (خلق‌وخوی‌ها، منش‌ها و عادات)، احساسات و عواطف، زمینه‌های ژنتیکی و وراثتی، توانایی‌های جسمی و روانی و... در زمره عوامل غیر معرفتی درونی مؤثر بر معرفت جای دارند؛ همچنین عواملی از قبیل عوامل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی، زیست و بوم‌شناختی، اخلاق جمعی و... از جمله عوامل غیر معرفتی بیرونی مؤثر بر معرفت تلقی می‌شوند^۱ (عباس‌زاده و شکری، ۱۴۰۰، ص ۸۳).

۱. همچنین عوامل غیر معرفتی مؤثر بر معرفت، از جهات دیگر نیز قابل دسته‌بندی هستند؛ از جمله مستقیم (عواملی که تأثیر آن‌ها بر معرفت، به‌نحو مستقیم و بی‌واسطه است) و غیرمستقیم (عواملی که تأثیر آن‌ها بر معرفت، به‌نحو غیرمستقیم و با واسطه امور دیگر است)؛ ارزشی (عواملی که ارزش تلقی می‌شوند و بر معرفت تأثیر دارند) و غیرارزشی (عواملی که ضدارزش یا فاقد ارزش تلقی می‌شوند و بر معرفت تأثیرگذار هستند)؛ دینی (عواملی که از سوی دین تأیید شده و بر معرفت تأثیر می‌گذارند) و غیردینی (عواملی که از سوی دین نهی شده‌اند یا دین در مورد آن‌ها نظر صریحی ندارد و بر معرفت نیز تأثیر می‌گذارند)؛ مثبت (عواملی که بر معرفت تأثیر ایجابی و فزاینده دارند) و منفی (عواملی که بر معرفت تأثیر سلبی و فروکاهنده دارند)؛ قوی (عواملی که بر معرفت تأثیر قوی و پایدار دارند) و ضعیف (عواملی که بر معرفت تأثیر ضعیف و ناپایداری می‌گذارند)؛ آشکار (عواملی که بر معرفت تأثیر آشکاری دارند) و پنهان (عواملی که تأثیر آن‌ها بر معرفت پنهان است)؛ آزادی (عواملی که تأثیر آن‌ها بر معرفت، تحت اراده انسان است) و جبری (عواملی که تأثیر آن‌ها بر معرفت، جبری و قهری است)؛ و...

در این میان، ممکن است بتوان فضای سایر را از آنجا که یک مقوله و هویت هستی‌شناختی مجزا و مستقل از انسان است و دارای کارکردهای غیرشناختی از قبیل بسط ارتباطات، ایجاد اجتماعات، انتقال فرهنگ‌ها، ترویج سبک‌های مختلف زندگی، تقویت یا تهدید امنیت فردی و جمعی، ایجاد شغل و منبع درآمد، تدارک بستری برای سرگرمی و بازی، هک و هجمه، و مانند این‌ها است، به مثابه یک «عامل غیر معرفتی» تلقی کرد؛ هرچند اگر این فضا را - چنان‌که پیشتر اشاره شد - به مثابه یک منبع معرفت برای انسان یا امتداد حواس و ذهن انسان در نظر بگیریم، دیگر نمی‌توان آن را یک عامل غیر معرفتی دانست، بلکه یک «عامل معرفتی» خواهد بود.

اما خواه فضای سایر را یک عامل غیر معرفتی بدانیم و خواه یک عامل معرفتی، می‌توان امکان تأثیر آن بر معرفت بشری را مورد مطالعه و بررسی قرار داد. در واقع پرسش این است که آیا فضای سایر بر شناخت و آگاهی انسان تأثیرگذار است یا نه؟

در پاسخ به این پرسش باید میان دو نوع معرفت تفکیک کرد: پیشین و پسین. معرفت «پیشین» (A priori)، به معرفت نزد انسان در مقام مفهوم و تعریف اشاره دارد، اما معرفت «پسین» (A posteriori)، به معرفت نزد انسان در مقام تحقق خارجی و دارای تجارب زیسته اطلاق می‌شود. بنابر دیدگاه غالب، معرفت پیشین از قبیل گزاره‌های ریاضیاتی، منطقی و بسیاری از گزاره‌های فلسفی، معرفتی ثابت بوده، دارای اصولی عام و جهان‌شمول و لایتغیر است و لذا تغییر عوامل معرفتی و غیر معرفتی نمی‌تواند تأثیر حقیقی بر آن بگذارد، اما معرفت پسین که عمده آگاهی‌ها و علوم بشری را در بر می‌گیرد، تحت تأثیر عوامل معرفتی و غیر معرفتی قرار دارد.

به نظر می‌رسد فضای سایر نمی‌تواند تأثیر چندانی بر معرفت پیشین یا ماتقدم انسان داشته باشد، اما از آنجا که این فضا سرشار از عوامل معرفتی و غیر معرفتی و ویژه‌ای است، می‌تواند جمله باورها و معرفت‌های پسین ما را دستخوش تغییر قرار دهد و در صورتی که این تأثیرگذاری مخرب باشد، می‌توان از معرفتی که مورد هجمه فضای سایر قرار گرفته است یا - به تعبیر ما - «معرفت سایرزده» سخن به میان آورد.

از تأثیرات مثبت و سازنده فضای سایر بر معرفت پسین یا ماتأخر و تحقق‌یافته انسان (از قبیل دستیابی سریع و آسان به منابع مختلف اطلاعات و آگاهی‌ها، وجود انبوه و تنوعی از اطلاعات و آگاهی‌ها و امکان انتخاب گسترده در میان آن‌ها، حذف قیود زمانی و مکانی برای کسب اطلاعات و آگاهی‌ها، هزینه‌بری کمتر برای دسترسی به اطلاعات و آگاهی‌ها و...) که بگذریم، تأثیراتی منفی و مخرب نیز وجود دارند، چنان‌که ممکن است در صورت سیطره و غلبه فضای سایر بر ذهن، فکر و حافظه هر یک از افراد، خاصه به دلیل بهره‌گیری بدون ضابطه و بیرون از قاعده از این فضا، دستگاه معرفتی وی دستخوش تغییراتی شگرف شود و گاه حتی عوارض و حالاتی بر آن عارض

شوند که سلامت فطری آن را به خطر اندازند، تا آنجا که اصلاح آن بس دشوار شود و این همانا آسیب معرفت‌شناختی مهم فضای سایبر است. به نظر می‌رسد بحث در باب این قبیل تأثیرات سازنده یا مخرب فضای سایبر بر معرفت انسانی، موضوع مهمی برای مطالعه دقیق و پژوهش جدی است.

نتیجه

اهم نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر به قرار زیر است:

۱. فضای سایبر همچون زیست‌جهان انسان مدرن، بر درک و شناخت او از هویت و خویش‌تنب خویش و جهان مادی و فیزیکی که در واقع، بنیاد و اساس فضای سایبر یا جهان دیجیتال است، تأثیر گذاشته، گویی نحوه نوینی از دانستن و شناخت و حتی دستگاه معرفتی جدیدی برای بشر امروزی پدید آورده است.

۲. فضای سایبر و نیز رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند کنونی که لایه فیزیکی و سخت‌افزاری این فضا را تشکیل می‌دهند، در وضعیت کنونی علم و فناوری و نیز براساس مبانی فلسفی واقع‌گرا، «فاعل شناسا» - خودآگاه و دیگرآگاه - نبوده و اگرچه بعضاً «هوشمند» خوانده می‌شوند، اما بهره‌ای از ذهن و شناخت - به معنای واقعی کلمه - نداشته؛ چنان‌که مستقل از انسان، قادر به تولید دانش و معرفت نیستند. با این حال امکان اثبات تجربی تحقق هوش مصنوعی قوی (ماشین‌های مصنوع آگاه/ نه پردازشگر صرف، هرچند بسیار قدرتمند) و ذهن‌مندی آن را می‌بایست گشوده دانست؛ چه داوری و ارائه حکم در این زمینه، تابع رشد و پیشرفت دانش و فناوری است.

۳. فضای سایبر و هستنده‌های آن، «متعلق شناخت» آدمی واقع می‌شوند. امروزه فضای سایبر و محتوای آن در پیش روی ما قرار گرفته، ما با آن مواجهیم و به‌نحو روزافزون با آن درگیر شده‌ایم؛ بنابراین فضای سایبر و محتوای آن، برای ما، قابل شناخت است و امکان شناختن آن وجود دارد.

۴. عنوان شناخت یا «معرفت»، بر محتوای فضای سایبر قابل اطلاق نیست؛ زیرا شناخت یا علم - آن‌گونه که عده‌ای از فلاسفه مسلمان اذعان کرده‌اند - عرض و کیف نفسانی قائم به نفس مجرد است. در واقع این فضا ذهن‌مند نیست که شناخت یا معرفتی در خود و از ناحیه خود داشته باشد. با این حال در صورتی که در آینده، رایانه‌ها و ماشین‌های هوشمند پیشرفته، واجد ذهن - به معنای دقیق کلمه - شوند، محتوای آن‌ها طبعاً به‌عنوان نحوه‌ای از شناخت یا معرفت - حصولی و حضوری - قابل طرح و تبیین است.

۵. در بحث از «ارزش معرفت» (صدق)، گزاره‌ها یا باورهای موجود در فضای سایبر، می‌توانند به وصف صدق یا کذب متصف شوند و اگر با واقعیت عینی «مطابقت» داشته باشند،

صادق خواهند بود، اما در باب صدق باورها در فضای سایبر، امروزه نظریه‌های دیگری از جمله انسجام‌گرایی، اتفاق نظر جمعی و مقبولیت عام (سایت‌ها، کاربران و...) نیز به‌نحو جدی مطرح‌اند و بلکه طرفداران بسیار بیشتری دارند.

۶. در بحث از «ساختار معرفت» (توجیه)، اگر گزاره‌ها یا باورهای موجود در فضای سایبر، در تحلیل نهایی، به گزاره‌های بدیهی منتهی شوند، به وصف «موجه» متصف می‌گردند و این همان «مبناگرایی» است، اما در باب توجیه باورها در فضای سایبر، نظریه‌های دیگری از جمله انسجام‌گرایی، وثاقت و اعتبار عمومی و گواهی دیگران (سایت‌ها، کاربران و...) نیز مطرح‌اند و بلکه از مقبولیت بسیار بیشتری هم برخوردارند.

۷. فضای سایبر - خواه یک عامل غیر معرفتی لحاظ شود و خواه یک عامل معرفتی - به‌نظر می‌رسد نمی‌تواند تأثیر چندانی بر معرفت پیشین (ماتقدم) داشته باشد، اما کاملاً ممکن است بر معرفت پسین (ماتأخر) انسان تأثیر سازنده یا مخرب داشته باشد و در صورت اخیر می‌توان از معرفتی که مورد هجوم فضای سایبر قرار گرفته است یا - به تعبیر ما - «معرفت سایبرزده» سخن به میان آورد.

منابع و مأخذ

۱. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ الف). التعليقات، به تحقیق عبدالرحمن بدوی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹). النجاة من الغرق في بحر الضلالات، به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران.
۳. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۱). الإشارات و التنبیها، تحقیق مجتبی زارعی، قم: بوستان کتاب قم.
۴. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ب). الشفاء-الطبیعیات، ج ۲ (النفس)، تحقیق سعید زاید، قم: مکتبه آیه‌الله مرعشی.
۵. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵). الشفاء-البرهان، تصدیر و مراجعه ابراهیم مدکور، تحقیق ابوالعلاء عقیفی، قم: منشورات مکتبه آیه‌الله المرعشی.
۶. ارسطو، (۱۳۹۲). متافیزیک، ترجمه شرف‌الدین خراسانی، تهران: حکمت.
۷. اکبرزاده، میثم (۱۳۹۰). «تأثیر عوامل غیر معرفتی بر فرایند کسب معرفت»، در پژوهش‌های فلسفی کلامی (فصلنامه)، سال دوازدهم، شماره ۶ (صص ۵۹-۶۷).
۸. آئودی، رابرت (۱۴۰۱). معرفت‌شناسی، ترجمه علی‌اکبر احمدی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۹. برتون، فیلیپ (۱۳۸۲). آیین اینترنت، تهدیدی برای پیوند اجتماعی؟، ترجمه علی‌اصغر سرحدی، ن. جمشیدی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۱۰. خندان، سیدمحمد (۱۳۸۸ الف). سیری فلسفی در سپهر اطلاعات: جستارهایی پیرامون اطلاعات، اطلاع‌رسانی و تکنولوژی اطلاعات، تهران: چاپار.
۱۱. خندان، سیدمحمد (۱۳۸۸ ب). فلسفه اطلاعات، تهران: چاپار.
۱۲. دریفوس، هیوبرت ال (۱۳۸۳). درباره اینترنت، ترجمه علی‌فارس نژاد، تهران: ساقی.
۱۳. رشاد، علی‌اکبر (۱۳۹۴). «تعریف فلسفه مضاف»، در ذهن (فصلنامه علمی پژوهشی معرفت‌شناسی و حوزه‌های مرتبط)، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، سال شانزدهم، شماره ۶۳ (صص ۳۴-۵).
۱۴. سهروردی (شیخ اشراق)، شهاب‌الدین یحیی (۱۳۷۵). حکمة الاشراق: مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۲، تصحیح و مقدمه هنری کربن، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۵. صدرالمتألهین (۱۳۶۸). الحکمة المتعالیه فی الأسفار الأربعة العقلیه، ج ۶ و ۸، قم: مکتبه المصطفوی.
۱۶. طوسی، نصیرالدین (۱۳۶۱). اساس الإقتباس، تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات دانشگاه

- تهران.
۱۷. طوسی، نصیرالدین (۱۴۰۸). *تجريد المنطق*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۸. عاملی، سیدسعیدرضا (۱۳۹۶). *فلسفه فضای مجازی*، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۱۹. عباسزاده، مهدی (۱۴۰۲ الف). «نسبت علوم شناختی و فلسفه اسلامی»، در *فلسفه معاصر (دوفصلنامه علمی)*، سال اول، شماره ۱ (صص ۲۴۶-۲۷۶).
۲۰. عباسزاده، مهدی و شکری، زینب (۱۴۰۰). «تأثیر ارزش بر علم از منظر صدرا»، در *صدرا و جهان معاصر*، تألیف، مقدمه و تدوین محمد اکوان، تهران: مجمع فلاسفه ایرانی، حلقه انتقادی و انتشارات فرزانگی (صص ۸۱-۱۱۴).
۲۱. عباسزاده، مهدی، (۱۴۰۲ ب). *نظام معرفت‌شناسی فارابی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۲. فارابی، ابونصر (۱۴۰۵ الف). *الجمع بین رایى الحکیمین*، تهران: مکتبه الزهراء.
۲۳. فارابی، ابونصر (۱۴۰۸). *أنولو طیقا الأول و هو القیاس. المنطقیات للفارابى*، تحقیق محمدتقی دانش‌پژوه، قم: مکتبه آیه‌الله المرعشى.
۲۴. فارابی، ابونصر (۱۴۰۵ ب). *فصوص الحکم*، تحقیق از شیخ محمدحسن آل‌یاسین، قم: بیدار.
۲۵. فارابی، ابونصر (۲۰۰۸). «فی التعلیقات»، در *رسائل فارابى*، تحقیق موفق فوزی الجبر، دمشق: دارالینایع.
۲۶. فلوریدی، لوچیانو (۱۳۹۷). *جان کلام فلسفه اطلاعات*، ترجمه هادی ربیعی و ناهید امیری، تهران: نشر علم.
۲۷. قائمی‌نیا، علیرضا (۱۴۰۳). «دوگونه معرفت‌شناسی سایر» در *ذهن (فصلنامه علمی پژوهشی معرفت‌شناسی و حوزه‌های مرتبط)*، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، دور بیست و پنجم، شماره ۹۹ (صص ۵-۴۸).
۲۸. کلی، کوین (۱۴۰۰). *آینده نزدیک: درک ۱۲ نیروی فناورانه که آینده‌مان را رقم می‌زنند*، ترجمه شایان تقی‌نژاد، تهران: نشر آموخته.
۲۹. کیان‌خواه، احسان (۱۴۰۱). *تأملی نظری در ماهیت فضای سایر*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۰. گاردنر، هوارد (۱۴۰۰). *تغییر ذهن‌ها: هنر و علم تغییر ذهن خود و دیگران*، ترجمه سیدکمال خرازی، تهران: نشر نی.
۳۱. لینچ، مایکل پاتریک (۱۳۹۸). *اینترنت ما: اطلاعات زیاد و فهم کم در عصر کلان‌داده*، ترجمه حامد قدیری، تهران: نشر اسم.
۳۲. مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۶۶). *آموزش فلسفه*، ج ۱، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۳۳. مطهری، مرتضی (۱۴۰۱). *مقدمه و پاورقی به اصول فلسفه و روش رئالیسم*، ج ۱، تهران: حکمت.

۳۴. مک‌لوهان (۱۳۷۷). برای درک رسانه‌ها، ترجمه سعید آذری، تهران: مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما.

35. Baudrillard, Jean (1983). **Simulations**, Translated by Paul Patton and Philip Betitchman, New York City New York: 10027 U.S.A.
36. Benedict, Michal (1991). **Cyberspace: Fift Steps**, MIT Press.
37. Chalmers, David. J. (2022). **Reality+, Virtual Worlds and the Problems of Philosophy**, New York, N Y: W. W. Norton & Company.
38. Descartes, Rene (1983). **Principles of Philosophy**, Translated by R. P. Miller and V. R. Miller, Dordrecht: D. Reidel
39. Floridi, Lociano (2014). **The Forth Revolution: how the Infosphere is Reshaping Human Reality**, Oxford: University Press.
40. Heim, Michael (1993). **The Metaphysics of Virtual Reality**, Oxford: University Press.
41. Huggett, Nick; Hoefler, Carl and Read, James (2006). **Absolut and Relational Space and Motion: Post-Newton Theories**, in Standford Encychlopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries>.
42. Kant, Immanuel (2020). **The Critique of Pure Reason**, Translated by J. D. Meillejohn, Published by Pdf Book World.
43. Newton, Isaac (1999). **The Mathematical Principles of Natural Philosophy**, Edited and translated by I. Bernard Cohen and Anne Whitman, Berkeley: University of California Press.
44. Safdari, Abootaleb (2025). "Are Large Language Models Embodied?: Basic Empathy with Disembodied Others", in **A Companion to Applied Philosophy of AI**, Published by John Wiley & Sons, Inc (pp.278-292).
45. Searle, Johne (1980). "Minds, Brains, and Programs", in: **The Behavioral and Brain Sciences**, Printed in the United States of America, (3) (pp.417-457).

